

יָרִיב פִּנְיָגֵר

מהשוליים למרכז

מוביליות, שומרי סף והמבנה האתנו-מעמדי של ישראל

אורי כהן ונסים ליאון. מעמד הביניים המזרחי בישראל: ממאבק לניעות לניעות במאבק.
ירושלים, מאגנס, 2024. 320 עמודים.

ספר החדש של אורי כהן ונסים ליאון מהווה תרומה חשובה לגוף המחקרי ההולך וגדל אשר מתמקד בהשתלבותה של הקבוצה המזרחית בישראל במעמד הביניים החברתי-כלכלי ובמוקדי הכוח הפוליטיים והתרבותיים. כפי שרומזת כותרת הספר, התמקמות זו הייתה, ועודנה, כרוכה במאבקים מתמשכים על הון חומרי וסימבולי, כמו גם על הגדרת השדות שבהם מתנהלים מאבקים אלו. לפני שנפנה לתיאור תוכנו של הספר, חשוב לציין מה אין בו. הוא אינו כולל טבלאות של מוביליות בין-דוריות, הגדרות תיאורטיות וסטטיסטיות של "מעמד ביניים" (או מעמדות בכלל), וכמעט שאין בו התפלגויות של הכנסה והשכלה ועוד ייצוגים הנפוצים בספרות הסוציולוגית בתחום המוביליות והריבוד החברתי. לעומת זאת, הספר מציע כמה מבטים מחקריים חדשים על זירות שבהן התרחשו בעשורים האחרונים תהליכי שינוי אתנו-מעמדיים בחברה היהודית בישראל, ועל יחסי הכוחות והשחקנים שפעלו בבסיסם.

חמשת הפרקים הראשונים בספר מתמקדים בהשכלה הגבוהה. מחקרים לא מעטים עסקו בעבר בחשיבות מערכת החינוך כמחסום בפני ניעות חברתית של יהודים ממוצא מזרחי

בישראל, והדגישו במיוחד את תפקידם של מנגנוני הסללה בחינוך העל-יסודי כמרכיב קריטי בהיבט זה (ראו למשל, סבירסקי, 1990; שביט, 1992). ספרם של כהן וליאון ממחיש היטב גם את התפקיד של ראשי מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל בשימורו של הפער בין מזרחים לאשכנזים לאורך עשרות שנים, גם כאשר פעלו לטובת הרחבת המערכת. הפרק השני בספר, שכותרתו "פחד ודעה קדומה בשיח העילית האקדמית", מראה כיצד נתפס שילוב האוכלוסייה המזרחית בהשכלה הגבוהה כאיום על הרמה האקדמית שלה, בין השאר בשל הטענה ש"בעיותיהם של סטודנטים מקרב עדות המזרח קשורות בראש ובראשונה באווירה ובחינוך שהם מקבלים במשפחה ובבית", כדברי דָקֶן הפקולטה למדעי הטבע באוניברסיטה העברית בשנות ה-60 (עמ' 59).

הפרק השלישי בספר, שעוסק במכניזם הקדם-אקדמי, מעניין במיוחד לטעמי, בין השאר כיוון שנושא זה לא זכה עד כה לביטוי בולט במחקר. פרק זה מתמקד במשבר שאירע בשנות הלימודים 1974–1975, כאשר נודע שהמכינה שנפתחה באוניברסיטה העברית אינה משרתת בעיקר את בני עדות המזרח "טעוני הטיפוח". המכינות הוקמו כיוזמה משותפת של צה"ל, משרד הביטחון ומשרד החינוך, ומטרתן הייתה לאפשר לחיילים משוחררים "טעוני טיפוח" להשלים תעודת בגרות ולרכוש השכלה אקדמית. צעד זה נעשה על רקע המציאות שהלכה והתבררה בשנות ה-60, שלפיה הפער ההשכלתי בין מזרחים לאשכנזים הולך וגדל. באמצעות ניתוח המקרה של המכינה הקדם-אקדמית באוניברסיטה העברית והדיונים על אודותיה בוועדת החינוך של הכנסת, הספר ממחיש היטב את מכלול התפיסות והשיקולים האקדמיים והחברתיים שעמדו בבסיס הדיון, חלקם רלוונטיים מאוד גם לימים אלו. אחד הממצאים המרכזיים שעולים מניתוח המקרה הוא כוחן של האוניברסיטאות להחזיק בידיהן את מפתחות הכניסה להשכלה הגבוהה, ולמנוע יישום של הצעות "רדיקליות" לקידום שוויון עדתי. כך, גם אם לא באופן מכוון, תרמו ראשי האוניברסיטאות להמשך גידולו של הפער העדתי בהשכלה הגבוהה במהלך שנות ה-70 של המאה ה-20.

גם הפרקים הרביעי והחמישי מתמקדים בניסיונות להרחיב את הגישה להשכלה הגבוהה בקרב אוכלוסיות פריפריאליות, ובראשן המזרחים. הפרק הרביעי מספר את הסיפור הפחות מוכר של ייסוד האוניברסיטה הפתוחה על-ידי קרן יד הנדיב של משפחת רוטשילד בהובלת פרופ' שניאור ליפסון, מדען בולט ממכון ויצמן, אשר התגייס לטובת פתיחת שערי האקדמיה לצעירים וצעירות מ"ישראל השנייה", בעידודו של שר החינוך יגאל אלון. האוניברסיטה הפתוחה, שהוקמה על פי מודל בריטי, ביקשה לאפשר גישה מלאה ללימודים אקדמיים גם למי שאין להם תעודת בגרות, החסם המרכזי בפני מזרחים באותן

שנים. זהו פרק עשיר ומעניין מאוד על ההיסטוריה החברתית של ההשכלה הגבוהה בישראל, גם מעבר לנושא המוצהר של הספר. הפרק החמישי מתמקד ברפורמה הגדולה בהשכלה הגבוהה, שהתרחשה בשנות ה-90 של המאה ה-20, והביאה לפתיחתן של עשרות מכללות חדשות ולאקדמיזציה של מכללות ותיקות. זהו נושא שנחקר בהרחבה הן בהיבטיו הסוציולוגיים, הן בהקשר של מדיניות חינוך (ראו למשל, איילון, 2008; וולנסקי, 2024), ולפיכך, מידת החידוש שבו פחותה, אבל חשיבותו לטענות שהכותבים מפתחים בספר רבה.

הפרקים השישי והשביעי בספר מתנתקים משאלת ההשכלה הגבוהה כמסלול למופיליות מזרחית, או כמחסום בפניה, ופונים לשדות חברתיים של דת, תרבות ופוליטיקה. הפרק השישי מתמקד במסורתיות מזרחית. פרק זה מציג דיון אנליטי במושג ה"מסורתיות", ומנסה לענות על שאלת "עמידותה הבין-דורית של המסורתיות המזרחית" (עמ' 195). עמידות זו מעניינת במיוחד לא רק לאור תהליכי שחיקתה במפגשה עם החילוניות הישראלית, למשל דרך מערכת החינוך הממלכתית, אלא גם לאור האלטרנטיבה המזרחית-חרדית, שבראשה תנועת ש"ס, בעלת העוצמה הפוליטית והכלכלית. כהן וליאון מפתחים דיון מרתק בנושא "החשדת המסורתיות", הן מצד אנשי חינוך אורתודוקסיים בחינוך הממלכתי-דתי, הן מצד תנועות ההתחדשות הדתית המזרחית, הן מצד הליברליזם החילוני בישראל. כנגד החשדה זו הם מציגים התפתחויות אינטלקטואליות במסורתיות המזרחית, כגון אלו של מאיר בחגלו וחביבה פדיה, הנשענות על בסיס רחב של "ארגונים, פעילויות, שיחה והגות שמצאו מקום במרחב הציבורי ומבקשים לחלץ את המסורתיות המזרחית מעמדתה החשודה ולהפוך אותה לעמדת מפתח בתרבות הישראלית" (עמ' 214). הם מדגישים שאין לנתק את "פרויקט המסורתיות" מתהליכים עמוקים יותר של היווצרות מעמד בינוני מזרחי בעל השכלה אקדמית ומעמד חברתי-כלכלי מבוסס.

הפרק האחרון בספר מתמקד בהיבטים פוליטיים של הניעות המזרחית אל מוקדי הכוח, בעיקר דרך מפלגת הליכוד, שהייתה בשלטון יותר מכל מפלגה אחרת בחמישים השנים האחרונות. החלק המעניין ביותר בפרק זה, לטעמי, הוא זה שעוסק בתפקידו של יצחק שמיר כמי שלא רק הוביל רפורמות ארגוניות במפלגה, אלא גם חיצו, ממניעים אלקטורליים, את הברית עם אנשי השטח ועם המצביעים המזרחים. החלטת הכותבים להתמקד רק במפלגת הליכוד פוגמת לטעמי בכוחו האנליטי והאמפירי של הפרק. יריעה רחבה יותר, אשר הייתה כוללת, למשל, את ש"ס מצד אחד, ופוליטיקאים מזרחים בולטים במפלגת העבודה, כגון ישראל קיסר, משה שחל, אמיר פרץ, או נעמה לזימי, מן הצד האחר, יכולה

הייתה להראות באופן מורכב יותר את חשיבות הניעות המזרחית להבנת ההתפתחויות בפוליטיקה הישראלית של העשורים האחרונים.

לסיכום, ספרם החדש של כהן וליאון מעשיר את מדף הספרים על החברה בישראל, ומציע לקוראות ולקוראים דיון מעמיק ומרחיב אופקים על שאלות מרכזיות אשר מעניינות הן חוקרות וחוקרים באקדמיה, הן את הציבור הרחב. חלקים נרחבים מהספר יכולים גם לשרת רשימות קריאה לתלמידות ותלמידים בקורסים על החברה, הפוליטיקה והתרבות בישראל.

רשימת המקורות

איילון, חנה (2008). מי לומד מה, היכן, מדוע? השלכות חברתיות של ההתרחבות והגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. **סוציולוגיה ישראלית: כתב־עת לחקר החברה הישראלית** 10(1), 33–60.

וולנסקי, עמי (2024). **מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 2000–2023: פוליטיזציה, מדע וחברה**. הוצאת מאגנס.

סבירסקי, שלמה (1990). **חינוך בישראל: מחוז במסלולים הנפרדים**. ברירות.

שביט, יוסי (1992). הסללה והתרחבות שיעורי ההשכלה של ערבים ויהודים בישראל. בתוך אברהם יוגב (עורך), **התפשטות ההשכלה בישראל**. אוניברסיטת תל־אביב, בית הספר לחינוך, היחידה לסוציולוגיה של החינוך והקהילה והוצאת מסדה.

פרופסור יריב פניגר הוא סוציולוג בבית הספר לחינוך באוניברסיטת בן־גוריון בנגב ויושב ראש המרכז לחקר הפדגוגיה: שותפויות אקדמיה-שדה. מחקריו מתמקדים במדיניות חינוך ובאישויון השכלתי.

דוא"ל: fenigery@bgu.ac.il